

روش‌شناسی علم اقتصاد اسلامی
با رویکرد واقعیت‌نهادی

حسن آقا نظری

زمستان ۱۳۹۶

نظری، حسن‌آقا، ۱۳۲۸ -

روش‌شناسی علم اقتصاد اسلامی با رویکرد واقعیت‌نهادی / حسن‌آقا نظری. — قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی: ۱۳۹۶.
سیزده: ۲۷۸ص. (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۴۱۲. اقتصاد، ۳۶) (سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت): ۲۱۱۰. اقتصاد، ۸۴)

ISBN: 978-600-298-166-0

بها: ۱۴۸۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه. ص. [۲۶۱] - ۲۶۹. همچنین به‌صورت زیرنویس.
نمایه.

۱. اسلام و اقتصاد. ۲. Islam—Economic aspects. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت). ج. عنوان.

۲۹۷/۴۸۳۳

BP۲۳۰/۲/۹۱۳۹۶

کتابخانه ملی ایران

۴۸۶۹۴۴۵

روش‌شناسی علم اقتصاد اسلامی با رویکرد واقعیت‌نهادی

مؤلف: حسن‌آقا نظری (استاد پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)

ناشران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

ویرایش و صفحه‌آرایی: اعتصام

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۶

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۱۴۸۰۰ تومان

کلیه حقوق برای ناشران محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰)

نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص.پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۰۲۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

www.ketab.ir/rihu

تهران: بزرگراه جلال آل‌احمد، تقاطع پل یادگار امام، روبه روی پمپ‌گاز، کد پستی: ۱۴۶۳۶ سازمان مطالعه و تدوین کتب

علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، تلفن: ۴۴۲۴۶۲۵۰، نمابر ۴۴۲۴۸۷۷۷ • تهران: خ انقلاب، خ ابوریحان، ش ۱۰۷ و ۱۰۹،

تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۰۵۶۷۸، نمابر: ۶۶۴۰۸۱۲۰

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

این مسلم است که از نظر اسلامی حل تمام مشکلات و پیچیدگی‌ها در زندگی انسان‌ها تنها با تنظیم روابط اقتصادی به شکل خاصی حل نمی‌شود و نخواهد شد، بلکه مشکلات را در کل یک نظام اسلامی باید حل کرد و از معنویت نباید غافل بود که کلید دردهاست.

صحیفه نور، ج ۴، ص ۲۱۳

پیام پژوهش

نیاز گسترده دانشگاه‌ها به منابع و متون درسی با نگرش اسلامی در رشته‌های علوم انسانی و محدود بودن امکانات مراکز علمی و پژوهشی که خود را موظف به پاسخگویی به این نیازها می‌دانند، ایجاب می‌کند امکانات موجود با همکاری دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی در مسیر اهداف مشترک به خدمت گرفته شود و افزون بر ارتقای کیفی و کمی منابع درسی از دوباره‌کاری جلوگیری به عمل آید.

به همین منظور، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه شصت و نهمین کار مشترک خود را با انتشار کتاب روش‌شناسی علم اقتصاد اسلامی با رویکرد واقعیت‌نهادی به جامعه علمی کشور عرضه می‌کنند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، ما را در جهت ارتقای کیفی کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

کتاب حاضر برای دانشجویان رشته اقتصاد اسلامی در مقاطع کارشناسی ارشد و دکتری به‌عنوان منبع درس روش‌شناسی اقتصاد اسلامی تدوین شده است. امید است که افزون بر جامعه دانشگاهی سایر علاقه‌مندان نیز از آن بهره‌مند شوند.

سازمان سمت

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

فهرست مطالب

پیشگفتار ۱

بخش اول: اندیشه‌های بنیادین علوم اجتماعی

مقدمه (رابطه بین فلسفه و علوم اجتماعی) ۷

فصل اول: مفاهیم اساسی

هدف کلی ۹

اهداف رفتاری ۹

۱. مفهوم نظریه و ماهیت آن ۹

۲. هستی‌شناسی ۱۱

۳. معرفت‌شناسی ۱۱

۴. انسان‌شناسی ۱۲

۵. روش‌شناسی ۱۲

۶. روش ۱۲

خلاصه فصل ۱۳

پرسش‌های فصل ۱۳

منابعی برای مطالعه بیشتر ۱۳

فصل دوم: چیستی علوم اجتماعی

هدف کلی ۱۵

اهداف رفتاری ۱۵

۱. علم به مثابه کشف واقعیت ۱۶

۲. چیستی واقعیت طبیعی ۱۸

۳. چیستی واقعیت اجتماعی ۱۹

۲۰	تفاوت واقعیت اجتماعی و واقعیت طبیعی (علت و دلیل در علوم اجتماعی).....
۲۰-۴	تفاوت مفهوم دلیل و علت.....
۲۲	تفاوت و تشابه واقعیت‌های طبیعی و اجتماعی.....
۲۴-۴	دلیل‌گرایی در تفسیر رفتارهای اجتماعی.....
۲۵	الف) معناگرایی در شناخت رفتارهای اجتماعی.....
۲۶	ب) قاعده‌گرایی در تفسیر رفتارهای اجتماعی.....
۲۸-۴	نقد قاعده‌گرایی.....
۲۹	نتایج.....
۲۹	۱. تفاوت موضوع علوم طبیعی و علوم اجتماعی.....
۳۰	۲. اختلاف کارکرد روش تجربی در دو حوزه علوم طبیعی و اجتماعی.....
۳۰	۳. تفاوت جنس تئوری ذهنی دانشمندان علوم اجتماعی و طبیعی.....
۳۱	خلاصه فصل.....
۳۲	پرسش‌های فصل.....
۳۳	منابعی برای مطالعه بیشتر.....

فصل سوم: نهادها به‌عنوان خاستگاه علوم اجتماعی-اقتصادی

۳۵	هدف کلی.....
۳۵	اهداف رفتاری.....
۳۵	چیستی نهاد و تأثیر آن در شکل‌گیری واقعیت‌های اجتماعی-اقتصادی و رابطه آن با علوم اجتماعی.....
۳۶	۱. تعریف نهادگرایان قدیم.....
۳۸	۲. نقد اجمالی دیدگاه نهادگرایان قدیم.....
۳۸	۳. تعریف نهادگرایان جدید.....
۳۸-۳	۱-۳. تعریف نورث.....
۳۹-۳	۲-۳. تعریف ویلیامسون.....
۴۰-۳	۳-۳. تعریف جان سرل.....
۴۰-۳-۳	۱-۳-۳. مفاهیم بنیادین تعریف سرل.....
۴۰	الف) مفهوم واقعیت طبیعی و نهادی.....
۴۱	ب) مفهوم التفات درونی و بیرونی.....
۴۱	ج) مفهوم واقعیت مستقل از انسان و وابسته به انسان.....
۴۲	د) تمایز هستی‌شناختی و معرفت‌شناسی.....
۴۲	ه) مفهوم تعیین کارکرد.....
۴۳	و) مفهوم التفات جمعی.....
۴۳	ز) مفهوم قواعد نظام‌بخش و قوام‌بخش.....
۴۵-۳-۲	چیستی نهاد از نظر سرل.....
۴۶	۴. ساختار ارتباط واقعیت‌های نهادی به صورت افقی و عمودی.....

۴۷ همبستگی واقعیت‌های نهادی با توان‌افزایی انجام حقوق و تکالیف اجتماعی
۴۷ تأثیر نهادها در پیدایش واقعیت‌های اجتماعی - اقتصادی
۴۹ رابطه نهاد و اعتبارات اجتماعی و احکام شریعت با علوم اجتماعی
۵۱ نتیجه بحث نهادگرایی (رابطه نهادها با علوم انسانی)
۵۲ کارکردهای اقتصادی
۵۲ ۱-۸. پایدارسازی رفتار فردی
۵۳ ۲-۸. کاهش هزینه مبادله بر اساس حقوق مالکیت
۵۳ ۱-۲-۸. مفهوم حقوق مالکیت
۵۴ ۲-۲-۸. مفهوم هزینه مبادله
۵۵ خلاصه فصل
۵۷ پرسش‌های فصل

فصل چهارم: تطبیقات چیستی نهاد (اعتبارات بعد الاجتماع)

۵۹ هدف کلی
۵۹ اهداف رفتاری
 ۱. اعتبارات بعد الاجتماع مبنای فلسفی شکل‌گیری نهادهای اجتماعی (تفاوت نهادها بر اساس اختلاف اعتبارات بعد الاجتماع)
۵۹ ۱-۱. مفاهیم و اصطلاحات
۶۰ ۲-۱. ماهیت اعتبار
۶۲ ۳-۱. اعتبارات اجتماعی و همسانی آنها با چیستی نهاد از نظر سرل
۶۲ ۴-۱. وحدت چیستی اعتبارات اجتماعی و نهادها
۶۳ ۲. رابطه اعتبارات اجتماعی با احکام اجتماعی ثابت و متغیر شریعت اسلامی
۶۶ ۳. احکام اجتماعی ثابت و متغیر شریعت اسلامی مبنای شکل‌گیری نهادها
۶۷ ۴. ویژگی‌های نهادی احکام شریعت
۶۷ ۴-۱. ساختار ارتباطی احکام شریعت به صورت عرضی و طولی با یکدیگر (ارتباط عمودی و افقی)
۶۸ ۴-۲. همبستگی احکام شرعی با توان انجام حقوق و تکالیف اجتماعی
۶۸ ۴-۳. رابطه احکام شریعت با علوم اجتماعی
۶۹ خلاصه فصل
۷۰ پرسش‌های فصل
۷۱ منابعی برای مطالعه بیشتر

بخش دوم: روش‌شناسی علوم اجتماعی

فصل اول: روش اثبات‌گرایی

۷۵ هدف کلی
۷۵ اهداف رفتاری

مقدمه.....	۷۵
۱. اثبات‌گرایی (طبیعت‌گرایی در روش علوم اجتماعی).....	۷۶
۲. محدودیت‌های روش اثبات‌گرایی.....	۷۸
خلاصه فصل.....	۸۰
پرسش‌های فصل.....	۸۱
منابعی برای مطالعه بیشتر.....	۸۱

فصل دوم: روش تفسیرگرایی و ترکیبی

هدف کلی.....	۸۳
اهداف رفتاری.....	۸۳
۱. روش تفسیری.....	۸۳
۱-۱. اصول روش‌شناسی تفسیری.....	۸۴
۱-۲. ویژگی‌های رویکرد روش تفسیری.....	۸۴
۱-۳. محدودیت‌های روش تفسیری.....	۸۶
۲. روش ترکیبی.....	۸۷
خلاصه فصل.....	۸۸
پرسش‌های فصل.....	۸۹
منابعی برای مطالعه بیشتر.....	۸۹

فصل سوم: روش‌شناسی متناسب با رویکرد نهادی

هدف کلی.....	۹۱
اهداف رفتاری.....	۹۱
۱. ارتباط موضوع پژوهش و روش‌شناسی آن.....	۹۱
۲. روش‌شناسی متناسب با واقعیت‌های نهادی.....	۹۲
۳. کارایی روش‌شناسی علوم اجتماعی.....	۹۳
۴. نهادها بمنابۀ دلیل پدیده‌های اجتماعی.....	۹۵
خلاصه فصل.....	۹۶
پرسش‌های فصل.....	۹۶
منابعی برای مطالعه بیشتر.....	۹۶

بخش سوم: اندیشه‌های بنیادین شکل‌گیری علم اقتصاد اسلامی

فصل اول: انسان اقتصادی

هدف کلی.....	۱۰۱
اهداف رفتاری.....	۱۰۱
۱. مفاهیم.....	۱۰۲

۱۰۳	۲. روش‌شناسی تعریف انسان اقتصادی در علم اقتصاد و نقد آن
۱۰۳	ب) ویژگی‌های انسان اقتصادی
۱۰۵	ج) نقد روش‌شناسی تعریف انسان اقتصادی در ادبیات علم اقتصاد
۱۰۹	۳. روش‌شناسی انسان اقتصادی بر اساس آموزه‌های اسلامی
۱۱۱	خلاصه فصل
۱۱۳	پرسش‌های فصل
۱۱۳	منابعی برای مطالعه بیشتر

فصل دوم: نهادهای خرد اقتصاد اسلامی

۱۱۵	هدف کلی
۱۱۵	اهداف رفتاری
۱۱۵	۱. نهاد مالکیت خصوصی (مقدمه)
۱۱۷	۱-۱. نهاد مالکیت فردی نسبت به منابع طبیعی
۱۱۸	۱-۲. نهاد مالکیت خصوصی نسبت به اجرت کار
۱۱۹	۱-۳. نهاد مالکیت خصوصی نسبت به سود مشارکت نیروی کار و سرمایه
۱۱۹	۱-۴. نهاد مالکیت معنوی
۱۱۹	۱-۴-۱. خاستگاه اجتماعی مالکیت فکری
۱۲۰	۱-۴-۲. ضرورت اعتبار مالکیت فکری
۱۲۱	۱-۴-۳. موضوع مالکیت فکری
۱۲۲	۱-۴-۴. بررسی فقهی مالکیت فکری
۱۲۸	۱-۴-۵. ترتیبات نهادی مالکیت افراد
۱۲۹	۱-۴-۶. نهاد مبادله (تجارت)
۱۳۰	۱-۴-۷. نهاد مصرف
۱۳۱	۱-۴-۷-۱. تأثیرپذیری حوزه مطلوبیت از شناخت آن
۱۳۳	۱-۴-۷-۲. گستره مصرف (توسعه مطلوبیت نسبت به نیازهای معنوی)
۱۳۴	۱-۴-۷-۳. مصارف واجب (مصارف شخصی و اجتماعی)
۱۳۵	۱-۴-۷-۴. محدودیت‌های مصرف (مصارف ممنوع)
۱۳۷	۱-۴-۷-۵. تأثیرپذیری نظریه مصرف از جهت توانمندی
۱۳۸	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۱۳۹	۱-۴-۸. نهاد حق فقرا در اموال اغنیا
۱۴۰	۱-۴-۹. نهاد ارث
۱۴۱	خلاصه فصل
۱۴۳	پرسش‌های فصل
۱۴۴	منابعی برای مطالعه بیشتر

فصل سوم: نهادهای کلان اقتصاد اسلامی

هدف کلی.....	۱۴۵
اهداف رفتاری.....	۱۴۵
۱. حق عموم در منابع طبیعی قبل از تولید.....	۱۴۵
۲. حق نظارت حاکمیت اسلامی بر بهره‌برداری بخش خصوصی از منابع طبیعی.....	۱۴۶
۱-۲. اصل عدالت نسلی در بهره‌برداری از منابع طبیعی.....	۱۴۸
۲-۲. اصل عدالت بین نسلی در بهره‌برداری از منابع طبیعی.....	۱۴۹
۲-۳. اصل صیانت از منابع نفت و گاز.....	۱۵۲
۳. نهاد تأمین اجتماعی.....	۱۵۴
خلاصه فصل.....	۱۵۸
پرسش‌های فصل.....	۱۵۹
منابعی برای مطالعه بیشتر.....	۱۶۰

بخش چهارم: روش‌شناسی علم اقتصاد

فصل اول: روش‌شناسی علم اقتصاد نئوکلاسیک و نقد آن

هدف کلی.....	۱۶۳
اهداف رفتاری.....	۱۶۳
مقدمه.....	۱۶۴
روش‌شناسی نئوکلاسیک.....	۱۶۴
پیشینه عقلانیت اقتصادی.....	۱۶۵
۱. فردگرایی.....	۱۶۶
۲. خودگرایی روان‌شناختی.....	۱۶۶
۳. فرض اطلاعات کامل.....	۱۶۷
نقد روش‌شناسی نئوکلاسیک بر اساس پیش‌فرض‌ها.....	۱۶۸
۱. نقد فردگرایی.....	۱۶۸
۲. نقد خودگرایی روان‌شناختی.....	۱۷۰
۳. نقد فرض اطلاعات کامل.....	۱۷۱
خلاصه فصل.....	۱۷۲
پرسش‌های فصل.....	۱۷۳
منابعی برای مطالعه بیشتر.....	۱۷۴

فصل دوم: روش‌شناسی علم اقتصاد اسلامی

هدف کلی.....	۱۷۵
اهداف رفتاری.....	۱۷۵
روش‌شناسی علم اقتصاد اسلامی با رویکرد ساختار نهادی.....	۱۷۵

۱۷۷	۱. شکل‌گیری واقعیت اقتصاد بر اساس ساختار نهادی
۱۷۹	۲. تأثیرگذاری متغیر بهره و سود در شکل‌گیری رویدادهای عینی اقتصاد
۱۸۱	خلاصه فصل
۱۸۱	پرسش‌های فصل
۱۸۱	منابعی برای مطالعه بیشتر

بخش پنجم: مبانی علم اقتصاد خرد اسلامی

۱۸۵	مقدمه
-----	-------	-------

فصل اول: تحلیل رفتارهای اقتصادی افراد با رویکرد نهادی

۱۸۷	هدف کلی
۱۸۷	اهداف رفتاری
۱۹۰	خلاصه فصل
۱۹۰	پرسش‌های فصل
۱۹۱	منابعی برای مطالعه بیشتر

فصل دوم: سازوکار بازار با رویکرد نقد آن

۱۹۳	هدف کلی
۱۹۳	اهداف رفتاری
۱۹۶	خلاصه فصل
۱۹۷	پرسش‌های فصل
۱۹۷	منابعی برای مطالعه بیشتر

فصل سوم: تفاوت اساسی چابکی بازار در اقتصاد اسلامی با اقتصاد متعارف

۱۹۹	هدف کلی
۱۹۹	اهداف رفتاری
۲۰۳	خلاصه فصل
۲۰۴	پرسش‌های فصل
۲۰۴	منابعی برای مطالعه بیشتر

فصل چهارم: تخصیص منابع بر اساس سازوکار بازار با رویکرد آموزه‌های اسلامی

۲۰۵	هدف کلی
۲۰۵	اهداف رفتاری
۲۰۷	خلاصه فصل
۲۰۷	پرسش‌های فصل

منابعی برای مطالعه بیشتر ۲۰۷

فصل پنجم: محدودیت توان محاسباتی و کسب اطلاعات

هدف کلی ۲۰۹
اهداف رفتاری ۲۰۹
خلاصه فصل ۲۱۱
پرسش‌های فصل ۲۱۱
منابعی برای مطالعه بیشتر ۲۱۱

بخش ششم: مبانی علم اقتصاد کلان اسلامی

فصل اول: نقش چگونگی جریان پول در شکل‌گیری علم اقتصاد اسلامی

هدف کلی ۲۱۵
اهداف رفتاری ۲۱۵
۱. تفاوت تأثیرپذیری متغیرهای کلان اقتصادی بر اساس نرخ بهره و نرخ سود ۲۱۵
۲. ایجاد تعادل پولی بر اساس نرخ سود ۲۱۶
خلاصه فصل ۲۱۸
پرسش‌های فصل ۲۱۸
منابعی برای مطالعه بیشتر ۲۱۹

فصل دوم: بازار سرمایه بر اساس هماهنگی بخش اعتباری و حقیقی

هدف کلی ۲۲۱
اهداف رفتاری ۲۲۱
۱. سیر تحول اندیشه ارتباط بین بخش حقیقی - اعتباری (پولی) در نهادهای اقتصادی متعارف ۲۲۲
۲. گسترش بخش اعتباری اقتصاد نسبت به بخش واقعی آن در نهادهای اقتصادی - مالی متعارف ۲۲۴
۳. آسیب‌شناسی خلق اعتبار بر اساس اعتبار در نهادهای اقتصادی - مالی متعارف (شکل‌گیری حلقه‌های به هم پیوسته اعتبار) ۲۲۶
۴. ساختار بازار سرمایه جایگزین از جهت توسعه نهادهای اقتصادی ۲۲۹
۴-۱. بازار کالاها و خدمات ۲۳۱
۴-۲. بازار دارایی‌های مالی ۲۳۳
۵. راهبردهای بازار سرمایه جایگزین با رویکرد توسعه نهادهای مالی ۲۳۵
۵-۱. ضرورت توسعه نظام مالی ۲۳۵
۵-۲. سازماندهی و مدیریت بازار سرمایه کوتاه‌مدت (بازار پول) ۲۳۶
خلاصه فصل ۲۳۷
پرسش‌های فصل ۲۳۸
منابعی برای مطالعه بیشتر ۲۳۹

فصل سوم: مسئولیت دولت اسلامی نسبت به تأمین زیرساخت‌های فرایند توسعه

۲۴۱	هدف کلی
۲۴۱	اهداف رفتاری
۲۴۲	۱. اجرای مقررات و حقوق مالکیت
۲۴۳	۲. توسعه منابع انسانی بر اساس اندیشه اسلامی
۲۴۷	خلاصه بحث
۲۴۸	پرسش‌های فصل
۲۴۸	منابعی برای مطالعه بیشتر

فصل چهارم: اقتصاد دانش‌بنیان و تأثیر آن در تحول مفاهیم و نظریات علمی اقتصاد

۲۴۹	هدف کلی
۲۴۹	اهداف رفتاری
۲۴۹	مقدمه
۲۵۱	۱. مفهوم اقتصاد دانش
۲۵۱	۲. تحولات مفاهیم اساسی علم اقتصاد بر اساس اقتصاد دانش محور
۲۵۱	الف) مفهوم کمیابی منابع
۲۵۲	ب) مفهوم رقابت
۲۵۳	ج) مفهوم گستره بازار
۲۵۴	۳. تحول نظریه‌های اقتصادی بر اساس اقتصاد دانش محور
۲۵۴	الف) تأثیر اقتصاد دانش محور بر نظریه‌های رشد
۲۵۵	ب) تأثیر اقتصاد دانش بر نظریه بازی‌ها
۲۵۶	۴. راهبرد اقتصاد دانش‌بنیان در ایران
۲۵۷	الف) ترتیبات نهادی متناسب با تغییر برون‌زای تکنولوژی
۲۵۷	ب) تأثیر رابطه متقابل فناوری جدید و مهارت نیروی انسانی بر فرایند توسعه
۲۵۸	خلاصه فصل
۲۵۹	پرسش‌های فصل
۲۶۰	منابعی برای مطالعه بیشتر
۲۶۱	منابع و مأخذ

نمایه‌ها

۲۷۱	نمایه آیات
۲۷۲	نمایه روایات
۲۷۳	نمایه اشخاص
۲۷۶	نمایه اصطلاحات

پیشگفتار

رابطه علوم اجتماعی با فلسفه در ساحت حلقه‌ای از مسائل است که بین علم و فلسفه پیوند برقرار می‌کند. این حلقه واسط که خادم علم به حساب می‌آید، علم را راهنمایی و گستره کاوش و تحقیق علمی را تعریف می‌کند. در واقع این حلقه واسط از مبانی فلسفی این علوم محسوب می‌شود و بر روش‌شناسی این علوم تأثیر می‌گذارد.

تحقیق درباره انسان و رفتارهای او در علوم اجتماعی، بستگی تام به این واقعیت دارد که انسان چگونه موجودی تعریف می‌شود. نهادها و واقعیت‌های نهادی برخاسته از آنها، چارچوب بسیاری از رفتارهای اجتماعی به حساب می‌آیند و شناخت آنها زمینه شناخت رفتارهای اجتماعی و پیش‌بینی شکل‌گیری آنها را فراهم می‌کند. فعالیت‌ها و رویدادهای اقتصادی در هر جامعه بر اساس ساختار نهادی آن شکل می‌گیرد و به این دلیل است که نظریات علمی نئوکلاسیک که برخاسته از ساختار نهادی خاص است، برای جامعه دیگر که ساختار نهادی متفاوتی دارند، نمی‌توانند نظریه علمی مناسب تلقی شوند.

مذهب بر رفتار انسان تأثیر می‌گذارد و آثار اقتصادی و اجتماعی بسیار مؤثری دارد. بین عناصر توسعه‌یافتگی و رشد‌گرایش‌ها و کارکردهای دینی رابطه مثبت وجود دارد. احکام شرعی، هستی‌های عقلایی-اجتماعی به حساب می‌آیند که هم آثار واقعی و هم هستی‌های اجتماعی دیگر از جنس خود را به دنبال دارند و می‌توان از آنها به واقعیت‌های نهادی تعبیر کرد. وقتی فعالیت‌های اقتصادی-اجتماعی انسان در چارچوب نهادهای اسلامی انجام گیرد، منافع اجتماعی از منافع فردی تفکیک‌ناپذیر می‌شود و بر همین اساس می‌توان رفتارهای اجتماعی-اقتصادی انسان را تعریف و پیش‌بینی کرد. نویسنده با درک این ضرورت و با هدف

تیین روش‌شناسی علم اقتصاد اسلامی با رویکرد واقعیت‌نهادی آن این کتاب را در قالب شش بخش مرتبط با یکدیگر طراحی کرده است:

بخش اول: اندیشه‌های بنیادین علوم اجتماعی؛

بخش دوم: روش‌شناسی علوم اجتماعی؛

بخش سوم: اندیشه‌های بنیادین شکل‌گیری علم اقتصاد اسلامی؛

بخش چهارم: روش‌شناسی علم اقتصاد؛

بخش پنجم: مبانی علم اقتصاد خرد اسلامی؛

بخش ششم: مبانی علم اقتصاد کلان اسلامی.

بخش اول مشتمل بر چهار فصل است: در فصل اول مفاهیم اساسی بیان شده و فصل دوم به چپستی علوم اجتماعی اختصاص داده شده است. در فصل سوم از نهادها به‌عنوان خاستگاه علوم اجتماعی-اقتصادی یاد و تعاریف مختلف نهاد بررسی و نقد شده است. تطبیقات چپستی نهاد در فصل چهارم این بخش انجام و در این فصل دانشجویان با بحث‌های اعتبارات بعد الاجتماع آشنا می‌شوند.

«روش اثبات‌گرایی» و «روش تفسیرگرایی و ترکیبی» عناوین فصل اول و دوم از بخش دوم را تشکیل می‌دهند. در فصل سوم این بخش دانشجویان با روش‌شناسی متناسب با رویکرد نهادی آشنا می‌شوند.

بخش سوم کتاب که اساس آن بر اندیشه‌های بنیادین شکل‌گیری علم اقتصاد اسلامی است، در سه فصل تنظیم شده است. انسان اقتصادی و بحث از مفاهیم مطلوبیت، تابع رجحان و بیشینه‌سازی و در نهایت روش‌شناسی انسان اقتصادی بر اساس آموزه‌های اسلامی مطالب فصل اول این بخش می‌باشد. فصل دوم با عنوان نهادهای اقتصاد خرد اسلامی شروع و به مباحثی نظیر نهاد مالکیت خصوصی و مالکیت معنوی، نهاد مبادله و نهاد مصرف می‌پردازد. فصل سوم به نهادهای اقتصاد کلان اسلامی اختصاص داده شده است.

بخش چهارم مشتمل بر دو فصل است: در فصل اول «روش‌شناسی اقتصاد نئوکلاسیک و نقد آن» ارائه و در فصل دوم «روش‌شناسی علم اقتصاد اسلامی» تحقیق می‌شود.

بخش پنجم به مبانی اقتصاد خرد اسلامی می‌پردازد که در فصل اول رفتارهای اقتصادی افراد با رویکرد نهادی تحلیل شده است. در فصل دوم و سوم سازوکار بازار و تفاوت بازار اسلامی و اقتصاد متعارف بحث می‌شود. فصل چهارم این بخش به تخصیص منابع با رویکرد

آموزه‌های اسلامی و بر اساس سازوکار بازار اختصاص دارد. محدودیت توان محاسباتی و کسب اطلاعات توسط فرد در فصل پنجم آمده که نقد فرض اطلاعات کامل اقتصاد متعارف است. بخش ششم با هدف معرفی مبانی اقتصاد کلان اسلامی در قالب چهار فصل مطرح شده است: فصل اول «نقش پول در شکل‌گیری علم اقتصاد کلان اسلامی»؛ فصل دوم «بازار سرمایه بر اساس هماهنگی بخش اعتباری و حقیقی»؛ فصل سوم «مسئولیت دولت اسلامی نسبت به تأمین زیرساخت‌های فرایند توسعه» و در نهایت فصل چهارم با عنوان «اقتصاد دانش‌بنیان و تأثیر آن در تحولات مفاهیم و نظریات علمی اقتصاد» پایان بخش این کتاب است. این کتاب در تداوم بحث‌های فلسفه اقتصاد اسلامی است. بنابراین دانشجویان قبل از خواندن آن باید از تسلط ابتدایی بر آموزه‌های اقتصاد، اقتصاد اسلامی و روش‌شناسی اطمینان داشته باشد. در عین حال سعی شده است مطالب به‌گونه‌ای ارائه شود که مباحث و تحلیل‌های موجود برای دانشجویان قابل فهم باشد. در ضمن در تدوین کتاب تسلسل و پیوستگی مباحث رعایت شده که لازم است در آموزش نیز همین ترتیب رعایت شود.

راهنمای مطالعه

این کتاب با هدف فراگیری دانشجویان اقتصاد و زمینه‌سازی تحقیق و پژوهش در اقتصاد اسلامی از منظر نهادی و ساختاری و ترتیبات نهادی تدوین شده است. این نوشتار در دو یا سه واحد درسی ارائه و توسط استاد تدریس می‌شود. دانشجویان قبل از مطالعه کتاب لازم است چند نکته مهم را مد نظر داشته باشند:

فرایند یادگیری جریانی است که با حضور در کلاس و ارائه استاد شروع نمی‌شود؛ بلکه خود دانشجویان با مراجعه به دیگر منابع آموزشی (معرفی شده در پایان هر فصل) حرکت فراگیری را شروع می‌کنند. با توجه به اینکه ساعات حضور در کلاس محدود می‌باشد، لازم است دانشجویان قبل از حضور در کلاس، فصل مربوطه را مطالعه و موارد مبهم را یادداشت و با طرح آنها در کلاس اشکالات خود را برطرف کنند (البته برای عمق‌بخشی به مطالعات، دانشجویان می‌توانند از روش یادداشت‌برداری رئوس مطالب و ارائه آن با چند دانشجوی دیگر از همان کلاس قبل از کلاس درس کمک بگیرند).

در مطالعه این کتاب به موارد زیر توجه داشته باشید:

۱. در آغاز به هدف‌های آموزشی کتاب توجه کنید تا نسبت به موضوع کتاب و آنچه که پس از مطالعه آن باید به آن برسید آگاهی پیدا کنید؛
۲. مطالعه هدف‌های کلی و رفتاری قبل از مطالعه هر فصل باعث جلب توجه فرد نسبت به نکات محوری فصل می‌شود؛
۳. برای مطالعه اثربخش کتاب ابتدا مطالب هر فصل را یک بار سریع مطالعه کنید و بار دوم با دقت و زمانی طولانی‌تر آن را مطالعه نمایید. با توجه به هدف‌های کلی نکات اساسی درس را یادداشت و برای رفع اشکال در کلاس طرح کنید؛
۴. از استاد محترم انتظار می‌رود جلسه قبل از تدریس فصل مربوطه، تعدادی از دانشجویان را برای انجام فعالیت کلاسی مرتبط با بحث معین کند تا افزون بر آماده شدن برای درس، در حین تدریس، این دانشجویان نتیجه تحقیق مربوطه را در زمان پنج یا ده دقیقه ارائه کنند؛
۵. در پایان هر فصل تعدادی سؤال برای خودآزمایی ارائه شده است. تلاش برای جوابگویی به این سؤال‌ها در یادگیری مطالب و تحقق اهداف کلی و رفتاری مهم است. در صورت برخورد با ابهام، بخش‌های مربوط به سؤال را دوباره مرور کنید؛
۶. پیش از فراگیری هر مبحث و هر فصل به بحث بعدی نپردازید؛ زیرا هر فصل ادامه منطقی فصل قبل است؛
۷. از استاد گرامی و نیز دانشجویان محترم انتظار می‌رود چنانچه نسبت به محتوای کتاب و یا چینه مطالب انتقاد یا پیشنهادی دارند آن را با مؤلف در میان گذارند تا در چاپ‌های بعدی استفاده شود.

در پایان لازم است از آقای دکتر محمدجواد توکلی که با ارزیابی خود، اصلاحاتی را مطرح کردند و حجت‌الاسلام والمسلمین آقای سیدحمید جوشقانی که با افزودن عناوین کلی، خلاصه و پرسش‌های فصل، این اثر پژوهشی را بصورت درسنامه درآوردند و آقای حیدر فروزان که ویرایش اثر را بر عهده داشتند و حجت‌الاسلام والمسلمین آقای دکتر سیدرضا حسینی مدیر محترم گروه اقتصاد و آقای سیدمحمد امام کارشناس گروه که زمینه نشر این اثر را فراهم کردند تقدیر و تشکر کنم.

بخش اول

اندیشه‌های بنیادین علوم اجتماعی

مقدمه (رابطه بین فلسفه و علوم اجتماعی)

اندیشه‌های ناب مربوط به ماوراء طبیعت و متافیزیک محض در اصطلاح فیلسوفان، عوارض ذاتی مطلق وجود نامیده می‌شود. منظور از فلسفه این نوع اندیشه‌ها می‌باشد. مثلاً قانون علیت یا ضرورت میان علت و معلول از مسائل متافیزیکی است و در حوزه فلسفه به معنای عام بررسی می‌شود. رابطه علوم اجتماعی با فلسفه در ساحت حلقه‌ای از مسائل است که میان علم و فلسفه پیوند برقرار می‌کند. این حلقه واسط، خادم علم محسوب می‌شود و علم را راهنمایی و گستره کاوش و تحقیق علمی را تعریف می‌کند. در واقع این حلقه واسط که چه نوع پدیده‌هایی در جهان اجتماع شکل می‌گیرند که هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی آنها اثر مستقیمی بر حوزه علوم اجتماعی می‌گذارد از مبانی فلسفی این علوم به حساب می‌آید و بر روش‌شناسی این علوم تأثیر می‌گذارد.

مثلاً اعتبارات اجتماعی و معنابخشی به برخی رفتارهای انسانی در بستر جامعه، بازتاب اجتماعی افکار انسان است که در حوزه تحقیقات علوم اجتماعی قرار می‌گیرد؛ زیرا بدون تحلیل و شناخت این نوع اعتبارات نمی‌توان روابط اجتماعی شکل گرفته بر اساس آنها را تبیین علمی کرد؛ به دیگر تعبیر بررسی و تحقیق علمی بسیاری از واقعیت‌های اعتباری که در مزرعه حیات اجتماعی رویداده و تعاملات انسانی را به وجود آورده‌اند، بدون معرفت فلسفی آنها، انجام نمی‌پذیرد؛ زیرا بدون ملاحظه این اعتباریات، حیات انسانی چهره خودش را از دست می‌دهد. از این رو، رویکرد علوم اجتماعی به اعتبارات اجتماعی یک جامعه جهت فهم نظم حاکم بر آن یک ضرورت انکارناپذیر است. بدون این فهم، معرفت قواعد رفتاری آن جامعه ممکن نخواهد بود.

هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی این نوع اعتبارات یکی از مسائل حلقه واسط بین فلسفه

محض و علوم اجتماعی است که حوزه تحقیق اجتماعی را تعریف و نقش راهنمایی این علوم را ایفا می‌کند. این نوع معرفت‌ها با روش تجربی قابل تبیین نمی‌باشند؛ همچنان‌که از سنخ مفاهیم امکان، امتناع، ضرورت، علت و معلول که در قلمرو فلسفه عام بحث می‌شوند، قرار ندارند؛ بلکه اندیشه‌های بنیادی علوم اجتماعی محسوب می‌شوند که بر اساس روش فلسفی - تحلیل عقلی - مورد کاوش واقع می‌شوند. این نوع اندیشه‌ها پشتوانه فلسفی علم به حساب می‌آیند؛ به گونه‌ای که رابطه منطقی آن دو همانند ارتباط عقیده و حقیقت است. حقیقت به مثابه علم و عقیده در جایگاه بالاتر از آن و ملاک و پشتوانه منطقی آن به حساب می‌آید.

فصل اول

مفاهیم اساسی

هدف کلی

معرفی و تبیین مفاهیم کلیدی، اساسی و محوری مباحث کتاب

اهداف رفتاری

انتظار می‌رود دانشجو پس از مطالعه این فصل بتواند توضیحی برای مباحث زیر داشته باشد:

- شرح رابطه بین فلسفه و علوم اجتماعی؛
 - بیان تفاوت قانون، نظریه و فرضیه؛
 - بیان مسائلی که معرفت‌شناسی به آنها پاسخ می‌دهد؛
 - تعریف انسان در علوم اجتماعی و انسانی؛
 - توضیح تفاوت روش و روش‌شناسی.
- واژگان کلیدی: نظریه، هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی و روش‌شناسی.

۱. مفهوم نظریه و ماهیت آن

برخی از مفاهیم با یکی از حواس پنج‌گانه قابل درک هستند؛ اما مفهوم نظریه با اینکه در ارتباط با جهان واقعی و عینی است، با یکی از این حواس درک نمی‌شود. چنان‌که مفاهیمی از قبیل عقل، هوش، انرژی، متغیر تأثیرگذار، متغیر تأثیرپذیر در رابطه با واقعیت‌ها و عینیت‌های خارجی می‌باشند و در عین حال با حس قابل درک نمی‌باشند. در واقع نظریه یک فعالیت ذهنی است که آنچه را که در عینیت و خارج اتفاق می‌افتد، تبیین می‌کند. تمام رفتارهای انسان که در جهان خارج انجام می‌پذیرد چه طبیعی باشند و چه اکتسابی، ذهن نیاز به تبیین چرایی و چگونگی آنها دارد. از این رو

نظریه یک نوع کاوش و تلاش ذهنی برای تفسیر و تحلیل چرایی و چگونگی این رخدادهاست. درباره ماهیت نظریه اختلاف زیادی وجود دارد؛ به گونه‌ای که می‌توان گفت یکی از دلایل این ابهام متعدد بودن تعاریف آن است (دانایی فرد، ۱۳۸۸، ص ۱۴). همچنان که می‌توان گفت شفاف و واضح نبودن چیستی نظریه زمینه‌ساز ارائه تعاریف متنوع و مختلف شده است. مثلاً یکی از موارد ابهام درباره چیستی نظریه تمایز و عدم تمایز آن با قانون است. در ادبیات فلسفه علم از لفظ قانون و نظریه بهره می‌گیرند، گاهی این دو لفظ را به یک معنا و مساوق یکدیگر می‌دانند و گاهی آنها را متفاوت و فرق آن دو را این گونه بیان می‌کنند که قانون عبارت است از یک گزاره ساده و بسیط مانند «نور به خط مستقیم می‌تابد» و آنگاه که شماری از این قانون‌ها در کنار هم قرار گرفتند و شبکه‌ای به وجود آوردند، نظریه نامیده می‌شوند (سروش، ۱۳۷۶، ص ۱۶۴). همچنان که یکی دیگر از موارد ابهام در چیستی نظریه تمایز یا مساوق بودن آن با فرضیه می‌باشد. هر دو دست‌ساز ذهن هستند و ارتباط میان آن دو وثیق و پیچیده است.

بر همین اساس برخی فیلسوفان علم اقتصاد بین تئوری (نظریه) و فرضیه، تفاوت اساسی قائل نمی‌باشند و چنین تصریح می‌کنند: «تمایزات بین فرضیات و تئوری‌ها به قدرت اعتماد در قابلیت کاربردشان و یا قدرت اعتقاد به جامعیت دامنه کاربردشان برمی‌گردد، اما اغلب واژه‌های تئوری و فرضیه قابل تبدیل‌اند که این امر مؤید این مطلب است که معیاری برای تفکیک وجود ندارد» (مک‌لاپ،^۱ ۱۹۷۸).

بر این اساس، از نظر مک‌لاپ تمایز اساسی بین مفهوم نظریه و فرضیه وجود ندارد و هر دو مفهوم در این دیدگاه به گزاره‌ای اطلاق می‌شود که مشتمل بر دو عنصر متغیر مستقل و تابع است. در مقابل برخی دیگر فیلسوفان علم (ببی،^۲ ۱۹۹۸؛ هاگن،^۳ ۱۹۹۳) بر این عقیده‌اند که آنچه در نظریه عرضه می‌شود و روابط میان پدیده‌هاست که این روابط تداعی‌کننده نوعی قوانین جاری بین رویدادها، پدیده‌ها و یا مفاهیم است. به این روابط یا قوانین، قضایا یا گزاره‌ها گفته می‌شود. بنابراین، نظریه عبارت است از «مجموعه قضایا یا گزاره‌هایی که کم و بیش کلی و فراگیر بوده و ابعاد مختلف پدیده را تعریف می‌نمایند» (ایمان، ۱۳۸۸، ص ۲۶).

1. Machlup

2. Babbie

3. Hagen

بر اساس این دیدگاه می‌توان گفت نظریه از تعدادی فرضیه به هم پیوسته که دارای ارتباط درونی هستند، تشکیل می‌شود. به دیگر تعبیر نظریه فراگیرتر از فرضیه است؛ به گونه‌ای که می‌توان از یک نظریه چند فرضیه به هم پیوسته استنتاج کرد (اسکیدمور، ۱۳۷۲، ص ۶۹). در این پژوهش نظریه فراتر از داده‌هاست. بر پیشانی هیچ‌یک از رابطه‌های متغیر مستقل و تابع نوشته نشده است که زیرمجموعه کدام نظریه است. آنچه در واقعیت روابط اقتصادی جامعه جریان دارد این است که پس هر متغیر مستقل و تابع یک رابطه مثبت یا منفی وجود دارد؛ اما هیچ‌یک از رابطه‌های مثبت یا منفی میان متغیر مستقل و تابع در بستر عینی جامعه، تابلویی با خود حمل نمی‌کند که زیرمجموعه کدام یک از نظریات است؛ بنابراین، نظریه یک مفهوم کلی است که مجموعه‌ای از فرضیه‌ها یا گزاره‌های مشتمل بر متغیر مستقل و تابع را در زیر پوشش خود دارد؛ به گونه‌ای که می‌توان از یک نظریه مجموعه‌ای از فرضیه‌ها را استنتاج کرد.

۲. هستی‌شناسی

مفهوم هستی‌شناختی به فرض‌هایی اشاره دارد که یک رهیافت خاص در تحقیق خود درباره چستی واقعیت اجتماعی ارائه می‌دهد. به دیگر تعبیر هستی‌شناسی واقعیت اجتماعی و سنخ‌شناسی پدیده‌های اجتماعی و نظام حاکم بر آنها مسیر تحقیق را تعیین و در نهایت زمینه‌گزینش روش کمی یا کیفی یا ترکیبی از آن دو را فراهم می‌کند. در واقع یکی از عناصر مؤثر بر تعیین باب ورود به واقعیت و پژوهش درباره آن، شناخت ماهیت و چستی آن است.

۳. معرفت‌شناسی

معرفت‌شناسی، یک نظریه درباره دانش و ویژگی‌های آن است. در واقع جستجوی جواب سؤال‌هایی از قبیل چه پدیده‌ای را می‌توان شناخت، شناخت باید واجد چه عناصری باشد که دانش به حساب آید و چه دلایلی می‌توان برای موجه بودن و قابل صدق بودن آن ارائه داد، در حوزه این مفهوم قرار می‌گیرد. بر این اساس موضوع معرفت‌شناسی، ماهیت پدیده معرفت و دانش است که از آن به عنوان نظریه دانش یا علم علوم نیز تعبیر می‌شود؛ زیرا حوزه معرفت و رابطه میان ذهن و مورد شناسایی را به صورت عام و فراگیر، بررسی و تحقیق می‌کند.

۴. انسان‌شناسی

انسان‌شناسی فلسفی تأثیر بر انسان‌شناسی علمی دارد. تعریف انسان به‌عنوان موجودی که اعتبارساز است با تعریف آن به‌عنوان اینکه موجودی اجتماعی یا اخلاقی است، زمینه‌ها و خاستگاه‌های متفاوتی را جهت شکل‌گیری علوم اجتماعی-انسانی به دنبال دارد؛ زیرا علم از تلقی آغاز می‌شود. حتی روشی که علم برای بررسی انسان به کار می‌گیرد، از شناخت و بینش پژوهشگر درباره‌ی چیستی انسان تأثیر می‌پذیرد. بنابراین، تحقیق درباره‌ی انسان و رفتارهای او در علوم اجتماعی، بستگی تمام به این واقعیت دارد که انسان چگونه موجودی تعریف می‌شود؛ به‌گونه‌ای که روش تحقیق علمی نیز از «شناخت از انسان» تأثیر می‌پذیرد.

مثلاً اثبات‌گرایان، رفتارهای اجتماعی انسان را در فرایند جامعه‌پذیری و در چارچوب نهادهای اجتماعی مطالعه می‌کنند. محرک‌های محیطی به‌عنوان متغیرهای زمینه‌ای و تأثیرگذار بر نگرش و گرایش انسان، شناخته می‌شوند. توضیح رفتارهای اجتماعی انسان بر اساس محیط اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی انجام می‌پذیرد. در نقطه مقابل، تفسیرگرایان، به آزادی و آگاهی، قدرت خلاقیت انسان توجه دارند و بر همین اساس، در تبیین رفتارهای اجتماعی، به جای تأثیرگذاری بستر و محیط اجتماعی، به قدرت خلاقیت انسان و ساخت و سازهای او می‌اندیشند.

۵. روش‌شناسی

روش‌شناسی، منطق تحقیق مسائل و پدیده‌های مورد تحقیق علمی است. به دیگر تعبیر گزاره‌های علمی در حوزه‌های علوم طبیعی و انسانی بر اساس منطق و اصولی رد یا قبول می‌شوند که روش‌شناسی، این اصول و دلایل و اعتبار یا عدم اعتبار آنها را مطالعه و بررسی می‌کند. مثلاً روش‌شناسی علم اقتصاد عبارت است از تحقیق درباره‌ی دلایل اعتبار نظریه‌های اقتصادی و ارزیابی برتری آنها نسبت به یکدیگر (دادگر، ۱۳۸۴، ص ۵۷؛ غنی‌نژاد، ۱۳۷۶، ص ۲۷۵-۲۷۸).

۶. روش

تبیین تمایز دو مفهوم روش و روش‌شناسی موجب می‌شود که هر یک از این دو مفهوم به جای یکدیگر استفاده نشوند. روش تحقیق، ناظر به اسلوب و طریق گردآوری و تحلیل اطلاعات مربوط به فرضیه‌های تحقیق از طریق مصاحبه با افراد یا تحلیل اسناد مکتوب یا مشاهده رفتار افراد و تحلیل و جمع‌بندی آنها و دیگر روش‌هایی هستند که می‌توان اطلاعات لازم را جمع‌آوری و تحلیل کرد.

خلاصه فصل

- نظریه به‌عنوان یک مفهوم کلی، مجموعه‌ای از فرضیه‌ها یا گزاره‌های مشتمل بر متغیر مستقل و تابع را در زیر پوشش خود دارد؛ به‌گونه‌ای که می‌توان از یک نظریه مجموعه‌ای از فرضیه‌ها را استنتاج کرد؛
- موضوع معرفت‌شناسی، ماهیت پدیده معرفت و دانش است که از آن به‌عنوان نظریه دانش یا علم علوم نیز تعبیر می‌شود؛
- تحقیق درباره انسان و رفتارهای او در علوم اجتماعی، بستگی تام به این واقعیت دارد که انسان چگونه موجودی تعریف شود؛
- روش‌شناسی به مطالعه و بررسی منطق و اصول رد یا قبول گزاره‌های علمی در حوزه علوم طبیعی و انسانی می‌پردازد.

پرسش‌های فصل

۱. معرفت‌شناسی چیست و به چه نوع سؤال‌هایی پاسخ می‌دهد؟
۲. تأثیر انسان‌شناسی بر تحقیق در علوم اجتماعی چگونه است؟
۳. آیا فلسفه با علوم اجتماعی رابطه دارد؟ شرح دهید.
۴. روش‌شناسی چگونه علمی است؟

منابعی برای مطالعه بیشتر

۱. موزر، پل کی؛ مولدر، دواین و ج. دی تروت (۱۳۸۵)، درآمدی موضوعی بر معرفت‌شناسی معاصر، ترجمه رحمت‌الله رضایی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.
۲. فولادی، حفیظ‌الله (۱۳۸۴)، معرفت و جامعه، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۳. محمدپور، احمد (۱۳۸۹)، روش در روش: درباره ساخت معرفت در علوم انسانی، تهران: جامعه‌شناسان.
۴. حسین‌زاده، محمد (۱۳۸۸)، معرفت بشری؛ زیرساخت‌ها، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.
۵. پارسانیا، حمید (۱۳۹۱)، جهان‌های اجتماعی، تهران: کتاب فردا.
۶. نوریس، کریستوفر (۱۳۸۹)، شناخت‌شناسی: مفاهیم کلیدی در فلسفه، ترجمه ناصرالدین علی تقویان، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

فصل دوم

چیستی علوم اجتماعی

هدف کلی

بررسی چیستی علوم اجتماعی

اهداف رفتاری

انتظار می‌رود دانشجو پس از مطالعه این فصل بتواند توضیحی برای مباحث زیر داشته باشد:

- چگونگی وصول به معرفت علمی از دیدگاه استقراگرایان؛
 - معرفی استدلال قیاسی؛
 - بیان اصول شکل‌گیری معرفت علمی از نظر تجربه‌گرایان؛
 - بیان دیدگاه‌های مختلف راجع به استفاده از روش تجربی در علوم اجتماعی؛
 - بیان چیستی واقعیت طبیعی؛
 - تبیین ماهیت واقعیت اجتماعی؛
 - شرح ماهیت دلیل و علت؛
 - چگونگی درک پدیده‌های اجتماعی از نظر معناگرایان و قاعده‌گرایان.
- واژگان کلیدی: علم، معرفت علمی، استدلال قیاسی، اثبات‌گرایان، تجربه‌گرایان، واقعیت اجتماعی، واقعیت طبیعی، علت، دلیل و کنش اجتماعی.

۱. علم به مثابه کشف واقعیت

بی‌شک واقعیت‌ها به‌طور مستقل و جدا از فاعل شناسا وجود دارند و انسان نیاز به درک این واقعیت‌ها دارد. علم به‌عنوان یک فرایند اجتماعی، در شاخه‌های متنوع آن چه طبیعی، چه زیستی، چه انسانی و اجتماعی، دغدغه فهم و درک این واقعیت‌ها را دارد تا اینکه نیاز معرفتی انسان را برآورده کند. این فهم واقعیت از گذر حدس‌ها و فرض‌ها درباره واقعیت که بر اساس قرائن تجربی و نظری تأیید می‌شوند، به دست می‌آید (ایمان، ۱۳۸۸، ص ۲۶؛ پایا، ۱۳۸۶، ص ۶-۸). از این‌رو علم به مثابه کشف واقعیت به حساب می‌آید که در نهان خود دو عنصر و چیستی زیر را نهفته دارد:

الف) چیستی علم و کنش؛

ب) چیستی مورد این علم و کشف (واقعیت).

چیستی واقعیت به‌عنوان متعلق علم در بحث ماهیت واقعیت طبیعی و اجتماعی در همین فصل آمده است. آنچه در این عنوان مورد نظر است ماهیت علم و چیستی کشف است. سؤال اساسی در این‌باره این است که ویژگی این معرفت چیست و با چه روشی انجام می‌پذیرد؟ بر اساس دیدگاه استقراگرایان، معرفت علمی از طریق استقرا که بر اساس مطمئن مشاهده استوار شده است، تحصیل می‌شود. هرچه واقعیت‌های تصدیق شده به واسطه مشاهده آزمایش افزون‌تر باشد، قوانین و نظریه‌های فراگیرتری بر پایه استدلال استقرایی، استنتاج می‌شود؛ زیرا هر مقدار که یافته‌های مشاهداتی افزایش یابد، رشد علم به‌طور بالنده استمرار خواهد یافت (چالمرز، ۱۳۸۸، ص ۱۷).

بدیهی است که استدلال استقرایی تعمیم موارد جزئی به قضیه‌ای کلی است؛ از این‌رو ممکن است صدق مقدمات ثابت باشد، ولی به صدق نتیجه اطمینان حاصل نشود، مثلاً پس از مشاهده پنج هزار کلاغ سیاه اگر بگوییم «همه کلاغ‌ها سیاه‌اند» سخن ما دارای توجیه بیشتر از آن است که بعد از مشاهده یک مورد گفته شود «همه کلاغ‌ها سیاه‌اند»؛ زیرا با مشاهده یک یا دو کلاغ سیاه نمی‌توان حکم کلی صادر کرد. بر همین اساس کانت به راه دیگری غیر از تجربه برای معرفت جهان اجتماعی و طبیعی اعتقاد داشت. از نظر او بین معرفت ترکیبی و تحلیلی تمایز وجود دارد. منطق قیاس بر حقیقت تحلیلی بنا شده است.

استدلال قیاسی آن است که نتیجه باید از مقدمات، ناشی شود؛ مثلاً نوع قیاس همه مردم تهران ایرانی‌اند و همه ایرانی‌ها شرقی‌اند، چنین نتیجه می‌دهد که همه مردم تهران شرقی‌اند. به چنین